

Niet om door te komen! de POORTLOZE POORT

De Agnosereeks

De Agnosereeks is een serie online boeken en paperbacks over niet-weten van Hans van Dam:

1. *Niet te geloven! De Linji Lu*
(ISBN 978-9-40-218248-4)
2. *Niet om door te komen! De Poortloze Poort*
(ISBN: 978-9-40-218330-6)
3. *De derwisj en de dwaas – dansen in het duister*
(ISBN: 978-9-40-218816-5)
4. *Meester Tja en de Tao van Tja*
(ISBN: 978-9-46-405810-9), in voorbereiding
5. *Wat is verlichting? Denken doorzien*
6. *Advaita is helemaal het einde! Non-dualisme zonder dogma's*
7. *Levenskunst is vliegwerk – vallen maakt je vrij*
8. *Zalig zijn de armen van geest – lege mystiek voor een vol hart*
9. *Dood de Boeddha! Begin bij je zelf*
10. *Zoeken naar het einde van het zoeken*
11. *Witboek niet-weten – leven in de paradox*

Boeken uit de Agnosereeks kunnen los van elkaar gelezen worden.

Actuele informatie over de Agnosereeks vind je op NietWeten.nl

Niet om door te komen!

**de POORTLOZE
POORT**

Hans van Dam

Hans van Dam (1958) schrijft boeken, artikelen en columns.

Sinds 2015 verschijnt er iedere dag een stukje van zijn hand in het *Boeddhistisch Dagblad*.

Hans houdt van alle tradities die iets over niet-weten te melden hebben, met name zen, advaita, mystiek en filosofie.

© 2019 Hans van Dam

Redactie, vormgeving en illustraties: Lucienne van Dam

ISBN: 978-9-40-218330-6

NUR: 718, Oosterse religies
728, Spiritualiteit
739, Oosters filosofie

Voor jou

Reacties

‘Nooit geweten dat zen zo grappig was. Het werk sprankelt van de vondsten en de tegenspraken. Je wordt voortdurend op het verkeerde been gezet.’

‘Wil je weten wat de uitdrukking wijsheid zonder wijsheid betekent, dan moet je dit lezen. En anders ook!’

‘Hans zegt niet alleen wat zen is, maar laat het zien.’

‘Nergens biedt Niet om door te komen! De Poortloze Poort enig houvast, zelfs het loslaten word je nog ontnomen.’

‘Volgens de auteur lijkt zen alleen maar zo verschrikkelijk moeilijk omdat het zo verschrikkelijk makkelijk is – te dom voor woorden. Alles wat hij schrijft is terug te voeren op deze gedachte. Niet te geloven!’

‘Hans van Dam heeft een hele lange snuit, daarmee blaast hij alle verhaaltjes uit.’

‘Waar haalt de schrijver die brutaliteit vandaan, denk je terwijl je De Poort leest. En tegelijk: die brutaliteit, is dat niet precies waar het zen om begonnen is? Loskomen van het verleden, de traditie achter je laten, steeds opnieuw beginnen, zelf denken. Je eigen autoriteit zijn. Zonder autoriteit zijn. Zonder antiautoritair te worden.’

‘Van Dam sluit alle vluchtwegen af. Er is geen ontkomen aan.’

‘Ik heb meer over de werking van mijn geest opgestoken van Niet om door te komen! De Poortloze Poort dan van tien jaar meditatie. Al heeft die meditatie wel wat in de week gezet.’

‘Als je het uit hebt, heb je het nog lang niet uit. Je kunt er steeds naar terugkeren.’

‘Hans laat zien dat spiritualiteit ook leuk kan zijn. Ik meen zelfs dat hij met zijn Poort aantoont dat plechtigheid niet spiritueel kan zijn.’

‘Meesterlijk. Je kunt het lezen als een zelfstandig werk of in combinatie met een ouderwetse vertaling van de Poortloze Poort. Maakt niet uit, als je het maar leest.’

‘Een waterval van woorden waar je stil van wordt...’

Korte inhoudsopgave

Reacties.....7

Inleiding

1. Niet om door te komen! De Poortloze Poort.....	13
2. De verkeerde zen van het zwijgend stralen.....	15
3. Zen zonder masker of mantel.....	18
4. De koan als dwaaltekst – de weg terug.....	20
5. Het leven als koan – de wegdenkweg.....	24
6. Zen op z'n slechtst: onderdanigheid en ritualisme.....	31
7. Zen op z'n best: een innerlijke revolutie.....	33
8. Mislukking is de Weg – ik wens je alle pech.....	37

Poorten

Poort 1 – Geen hond.....	43
Poort 2 – Een oude vos.....	51
Poort 3 – Vingerzen.....	57
Poort 4 – Een valse baard.....	61
Poort 5 – De boom in.....	65
Poort 6 – Zeg het met bloemen.....	70
Poort 7 – Afwassen.....	76
Poort 8 – Wielwerk.....	83
Poort 9 – Zittenblijver.....	90
Poort 10 – Beroid en beschonken.....	98
Poort 11 – Voor de vuist weg.....	107
Poort 12 – Heer en meester.....	111
Poort 13 – Klokkenuiders.....	118
Poort 14 – Kattenkwaad.....	123
Poort 15 – Zestig stokslagen.....	127
Poort 16 – Een verkleedpartij.....	131
Poort 17 – Wie roept daar?.....	137
Poort 18 – Drie pond vlas.....	140
Poort 19 – De gewone geest is de weg.....	144
Poort 20 – Een sterke man.....	151
Poort 21 – Poep op een stokje.....	155
Poort 22 – Vlag zonder lading.....	159
Poort 23 – Klopjacht.....	164
Poort 24 – Lente.....	171
Poort 25 – Een droom.....	175

Poort 26 – De blinden oprollen.....	180
Poort 27 – Een leer die nooit verkondigd is.....	184
Poort 28 – Een kaars uitblazen.....	193
Poort 29 – Vlag noch wind.....	200
Poort 30 – De geest zelf.....	207
Poort 31 – Een oud vrouwtje.....	212
Poort 32 – Raspaarden.....	216
Poort 33 – Geest noch boeddha.....	222
Poort 34 – Geest noch begrip.....	227
Poort 35 – De ware Qian.....	231
Poort 36 – Een verlichte groeten.....	238
Poort 37 – De cipres in de tuin.....	244
Poort 38 – Ossenstaart.....	249
Poort 39 – Naprater.....	256
Poort 40 – Geen pispot.....	262
Poort 41 – Arm van geest.....	270
Poort 42 – Een meisje ontwaakt.....	279
Poort 43 – Wat heet een stok.....	283
Poort 44 – Goochelstok.....	288
Poort 45 – Dienaren.....	296
Poort 46 – Stamgasten.....	303
Poort 47 – Drie barrières.....	312
Poort 48 – Luchtweg.....	322
Poort 49 – De poortloze poort.....	330
Idioticon van de Poortloze Poort.....	339
Lange inhoudsopgave.....	347
Index van koans per chanmeester.....	362

Inleiding

1. Niet om door te komen! De Poortloze Poort

'Niet om door te komen!' De zenklassieker De Poortloze Poort volgens Hans van Dam. Lachen en huilen om het raadsel van het leven. De essentie van zen in 48 oude koans en 480 nieuwe. Twijfelen als weg, nirwana als niet-weten.

Wat is de Poortloze Poort?

Raadsels om je het hoofd over te breken

De Poortloze Poort of *Wumenguan* is een verzameling van achtenveertig koans uit het begin van de dertiende eeuw, samengesteld en van commentaar en versjes voorzien door de Chinese chanmeester Wumen Huikai.

Koans zijn korte raadselteksten die de logica tarten. Je kunt ze lezen of erover nadenken of erop mediteren of je tanden erop stukbijten.

Je kunt je het hoofd erover breken en je zo, als het werkelijk tot hoofdbrekens komt, in één klap bevrijden van zowel de koans als van je hoofd. Van je antwoorden én van je vragen. Van je goedgelovigheid én van je ongelovigheid.

Chan (zen) heeft enkele duizenden canonieke koans opgeleverd, niemand weet precies hoeveel. Ze zijn terug te vinden in een stuk of tien overlappende collecties van tientallen tot honderden exemplaren.

De Poortloze Poort is met zijn achtenveertig koans een van de kleinere verzamelingen. Iets groter is de *Linji Lu* met zestig koans (en zestig preken). Een hele grote is de *Shinji Shobogenzo* van Ehei Dogen met driehonderd koans.

Wumenguan wordt afhankelijk van de landstaal, het transcriptiesysteem en persoonlijke voorkeur onder meer geschreven als *Wu Men Guan*, *Wumen Guan*, *Wumen Kuan*, *Wumen Kwan*, *Mumon Kan* en *Mumonkan*.

Wie is Wumen Huikai?

Eén massa twijfel

De *Wumenguan* is samengesteld door de Chinese chanmeester Wumen Huikai (1183-1260), de vijftiende dharmahouder in de lijn van Linji (?-866). In Japan heet hij Mumon Ekai.

Tijdens zijn zentraaltraining deed Wumen wel zes jaar over de koan die tot zijn grote doorbraak leidde: ‘Heeft een hond de boeddhanatuur?’ Het zou de eerste koan van de *Wumenguan* worden.

Als leraar trachtte Wumen net als zijn eigen leermeester Yuelin Shiguan (1143-1217) en Dahui Zonggao (1089-1163), de twaalfde dharmahouder in de lijn van Linji, zijn leerlingen zoveel mogelijk aan het twijfelen te brengen:

‘Voor intensieve zen hoef je niet bijzonder intelligent te zijn. Het gaat er slechts om het lichaam zelf tot één massa twijfel te laten worden en daar dag en nacht mee door te gaan.’

Bron: *Mumon Ekai goroku* (‘Uitspraken van Wumen Huikai’) #26, geciteerd in *De Poortloze Poort*, Yamada Koun, 2010, pagina 316.

Niet twijfelen aan woorden wordt in Rinzaï, zoals de Japanners Linji en diens zenschool noemen, beschouwd als een ernstige ziekte. Vandaar het bekende zengezegde: ‘Geen twijfel, geen verlichting, kleine twijfel, kleine verlichting, grote twijfel, grote verlichting.’

Als niet twijfelen aan woorden werkelijk een ernstige ziekte is, dan is niet twijfelen aan de woorden ‘geen’, ‘twijfel’, ‘verlichting’, ‘klein’, ‘groot’, ‘ernstig’, ‘ziekte’ en ‘rinzaï’ ook een ernstige ziekte. Dus daar sta je dan met je mooie zengezegde.

2. De verkeerde zen van het zwijgend stralen

Terwijl zen in werkelijkheid alleen maar zo verschrikkelijk moeilijk lijkt omdat het zo verschrikkelijk makkelijk is.

Zen zin, zen onzin

Een estafettevertaling

De *Wumenguan* is een van de weinige koancollecties die in het Nederlands vertaald is, en bij mijn weten de enige die twee keer vertaald is.

De eerste vertaling in het Nederlands verscheen in 1972 in *Zen-zin, zen-onzin*, een bloemlezing van vier zenteksten, waaronder *De Poortloze Poort*.

Zen-zin, zen-onzin is een vertaling van *Zen flesh, zen bones* uit 1957. *The Gateless Gate* daarin is vertaald door Nyogen Senzaki en Paul Reys en oorspronkelijk uitgegeven als zelfstandig werkje in 1934.

Volgens de bibliografische gegevens zou *The Gateless Gate* eertijds rechtstreeks uit het Chinees vertaald zijn. Dat is moeilijk te rijmen met het feit dat alle Chinese meesters in *The Gateless Gate* Japanse namen hebben.

Mogelijk hebben we hier te maken met een estafettevertaling uit het Chinees via het Japans in het Engels in het Nederlands. Alsof je met een microfoon een opname van een opname van een opname van een liedje maakt. Hoeveel ruis geeft dat niet?

Veel doet het er niet meer toe. *Zen-zin, zen-onzin* is alleen nog antiquarisch verkrijgbaar.

Die torlose Schranke

Een vertaling uit het Duits

De tweede vertaling van *Wumenguan* in het Nederlands is sinds 2010 als hardcover verkrijgbaar bij uitgeverij Asoka als *De poortloze poort*.

Ook dit is geen vertaling rechtstreeks uit het Chinees, maar wel een vertaling rechtstreeks uit het... Duits. Van *Die torlose Schranke – Mumonkan* uit 2004.

Vrij recent zou je denken, maar *Die torlose Schranke – Mumonkan* is op zijn beurt een vertaling uit 1989 van *The Gateless Gate: The Classic Book of Zen Koans* van Yamada Koun. Dat boek is al gepubliceerd in 1979.

Daarna, of liever daarvoor, wordt het schimmig. De teisho's (toespraken) bij de koans zijn van Yamada Koun zelf en dateren waarschijnlijk uit de jaren zeventig, maar of hij ze rechtstreeks in het Engels heeft geschreven, en zo niet, wie ze voor hem uit het Japans in het Engels heeft vertaald, kon ik niet vinden.

Hoe en wanneer de vertaling van de *Mumonkan* zelf tot stand is gekomen heb ik ook niet kunnen achterhalen.

Heeft een boeddha de hondennatuur?

Vliegen voor de meester

Wel is duidelijk dat de teksten in deze tweede Nederlandse vertaling van de *Poortloze Poort* inmiddels minstens vijftig jaar oud zijn en zoals veel boeddhistische vertalingen uit die tijd naar de kritiekloze pre-postmoderne ja-en-amen era rieken. De jaren van voor de jaren zestig, laten we ze de jaren vijftig noemen. Die echter nog steeds niet afgelopen zijn, laten we ze de jaren duizend noemen.

Ik doel op het zenboeddhisme van de oude stempel uit het duizendjarige spirituele interbellum tussen de revolutionaire, subversieve, zelfdenkende antimeesters Linji en Hisamatsu in, dat, uitzonderingen daargelaten, gekenmerkt wordt door braafheid, goedgegeloovigheid, onderdanigheid, absolutisme en heilige ontzag.

De Verhevene zei dit, Mahakashyapa zei dat. De eerste patriarch zei zus, de zesde patriarch zei zo. Kruipen voor de keizer, liefst in zijn kont. Buigen voor beelden, neus op de grond. Vliegen voor de meester, desnoods in een Zero, banzai!

Soevereine vorsten heersend over hun sangha – zen als monarchie. Geslachtsongelijkheid en stoerheid – zen als patriarchaat.

Transmissie om de macht binnen de clan te houden – zen als aristocratie. Benoemingen voor het leven – zen als gerontocratie. Dwepen met de voorvaderen – zen als necrologie.

Absolute gehoorzaamheid ter meerdere eer en glorie van de of het absolute, schoonzitten bij wijze van meditatie, zwijgen als het Zelf – is dat nou zen? Heeft een boeddha de hondennatuur?

Babylonische epigrammen

Te dom voor woorden

Jammer dat de tweede Nederlandse vertaling van de *Wumenguan* net als de eerste, onderweg diverse tussentalen aandeed: uit het Chinees via het Japans (neem ik aan) via het Engels via het Duits naar het Nederlands – eindpunt van deze lijn, iedereen uitstappen (aussteigen, to alight, 降りる, 下車).

Als het een weg was, zou hij de Via Via Via heten. Dit is geen vertaling en geen hertaling, maar een herhertaling of zelfs een herherhertaling. Hoor mij nou, ik ga er gewoon van stotteren.

Wellicht verklaart het serievertalen de vele kromme zinnen die dit boek ontsieren. Over ruis gesproken, het lijkt wel satire.

Neem nou het volgende fragment uit de zenwaarschuwingen van Wu-men Huikai aan het slot van de *Wumenguan*:

‘Spontaan en onbeperkt handelen is duivels en ketters. Alleen maar op het innerlijk letten om het te reinigen en in de stilte verdwijnen, is de verkeerde zen van het zwijgend stralen. Wie oorzakelijke samenhang willekeurig negeert, raakt in een diepe valkuil. In absolute helderheid zonder enige duisternis verwijlen betekent een juk met kettingen dragen.’

Het is mede door dit soort Babylonische epigrammen dat zen het imago heeft gekregen van een ondoorgrondelijke oosterse leer.

Terwijl zen in werkelijkheid alleen maar zo verschrikkelijk moeilijk lijkt omdat het zo verschrikkelijk makkelijk is.

Te dom voor woorden.

3. Zen zonder masker of mantel

Een postmoderne tijd maakt een postmoderne benadering mogelijk.

Het kloppende hart van zen

Vragen stellen. Achter de woorden kijken. De twijfel belichamen, dag en nacht.

Het motto *zengeest*, *beginnersgeest* indachtig heb ik de *Wumenguan* helemaal gestript van aangroeisels uit het verleden. De commentaren en versjes van Wumen Huikai – weg ermee. De toevoegingen van diverse oude meesters – weg ermee. De teisho's van latere interpreten, hoe erudiet ook – weg ermee. Alleen de koans zijn gebleven, anders zou het geen koancollectie meer zijn.

Door aldus met vaste hand het zwaard te hanteren, zeg maar gerust de botte bijl, ontstond er een zee van ruimte die ik helemaal heb opgevuld met mijn eigen dwaalteksten, zo'n vijfhonderd stuks, gemiddeld tien per koan, soms meer, soms minder, net wat er kwam.

Het is niet dat ik het beter kan dan Wumen Huikai en kornuiten, maar wel dat ik een kind van onze tijd ben en niet van de hunne.

Een postmoderne tijd maakt een postmoderne benadering mogelijk. Een radicale deconstructie – een ontmaskering en ontmanteling van iedere neiging tot idolatrie, essentialisme en fundamentalisme.

Niet om eigentijds te zijn, maar omdat scepsis het kloppende hart van zen is. Vragen stellen. Achter de woorden kijken. De twijfel belichamen, dag en nacht. Je niets wijs laten maken, ook niet door je leraar, ook niet door jezelf, ook niet door mij, dit ook niet.

Want de keizer heeft geen kleren en de meester heeft geen rijk. Zen is niets van niemand, maar wel voor elckerlyc.

Een frisse wind

Van origine is chan een rebelse beweging.

Dwaalteksten zijn een soort koans – met die intentie heb ik ze tenminste geschreven – vandaar dat het koangehalte van *Niet om door te komen! De Poortloze Poort* de honderd procent nadert.

Dwaalteksten zijn natuurlijk geen klassieke koans, maar postmoderne, of eigenlijk postpostmoderne, die geen spaan heel laten van welk gedachtegoed ook, het postmoderne inclusief.

Klassiek, modern, postmodern of postpostmodern, na een eeuw braaf hertalen is het de hoogste tijd voor een frisse wind. Een spirituele wind, goddelijk noch ongoddelijk: kamikaze.

Of willen we de Aziaten en hun spirituele nazaten eeuwig blijven n-praten? Zengeest, imitatiegeest – ik dacht het niet.

Voor mijn hertaling van de achtenveertig koans van de *Wumenguan* heb ik gebruik gemaakt van 1. *Wú Mén Guān, The Barrier That Has No Gate* van Paul Lynch en Seung Sahn (zesde editie, 2010), 2. *Mumonkan* van R.H. Blyth (*Zen and Zen Classics Volume four*, zesde druk 1974) en 3. *De poortloze poort* van Yamada Koun (eerste druk, 2010). Helemaal opnieuw beginnen kon ik niet, met vertalen bedoel ik, omdat ik nou eenmaal geen middeleeuws Chinees spreek. Mijn vertaling is een amalgaam van hertaling en herhertaling. Gelukkig maken de koans maar een klein deel uit van *'Niet om door te komen! De Poortloze Poort'*. De bulk bestaat uit dwaalteksten uit eerste hand.

Van origine is chan een rebelse, een anarchistische, een iconoclastische beweging. Een taoïstische bezem door de Indiase metafysica. De eigen toko leeg houden blijkt heel wat lastiger.

Als er iets in de zentraditie gecultiveerd moet worden (wat ik betwijfel), dan is het wel vrijzinnigheid. En niet alleen als herinnering aan vervlogen tijden toen het kind zich los moest maken van zijn ouders.

Weg met de tenenkrommende teisho's dus, weg met het boeddhologische gebazel, weg met de metafysische mystificaties, weg met de ellenlange exegesen, weg met de blinde bewondering voor de stamhouders en de zegeldragers en hun westerse klonen en epigonen.

De beuk erin. Katsu!

4. De koan als dwaaltekst – de weg terug

Wat heb je te verliezen?

Dwaalteksten zijn een soort koans, zei ik aan het begin van het vorige hoofdstuk, maar eigenlijk zijn koans een soort dwaalteksten.

Nou ja, koans zijn koans, en iedereen denkt er het zijne van, voor wat het waard is. Ik ook. Maar je kunt koans wel zien als dwaalteksten. Probeer het eens, wat heb je te verliezen?

Alles heb je te verliezen, en misschien is dat wel het beste wat je kan overkomen. Denk dus maar even met me mee, je bent hier nu toch.

TekSsten slaan je met Sstomheid

Van het raadsel naar de oplossing

Onder een *dwaaltekst* versta ik iedere tekst die ongeacht zijn vorm (woord, uitdrukking, spreuk, verhaal, dialoog, correspondentie, artikel...) getuigt van een radicaal niet-weten. In een dwaaltekst raak je de weg kwijt en dat is de weg. Hij stuurt je het bos in. Dat is thuiskomen.

Een *koan* is een bijzonder soort dwaaltekst, namelijk een overgeleverde raadseltekst over een (zen)boeddhistisch onderwerp.

Dwaalteksten slaan je met stomheid, waardoor je eventjes of voor langere tijd of voorgoed niet meer weet wat je moet denken of zeggen. Daarom noem ik ze ook weleens tekSsten.

De ingebedde Sst verwijst naar de stilte van niet-weten. Ik doel op de figuurlijke stilte van een denken of spreken dat niet meer uit zijn woorden komt. Dat steeds weer aan zijn woorden ontkomt. En daar graag over denkt en spreekt.

De weg vooruit

Om te begrijpen wat tekSsten uniek maakt, moeten we nagaan hoe ze precies verschillen van normale, dat wil zeggen doelgerichte, verklarende, verhelderende teksten.

Een normale tekst gaat met gezwinde pas voorwaarts mars van de vraag naar het antwoord, van de paradox naar de logica, van het raad-

sel naar de oplossing, van het onbekende naar het bekende, van de duisternis naar het licht. We worden er beter van, we boeken progressie.

De weg vooruit leidt van dubbelzinnigheid naar eenduidigheid, van onwetendheid naar kennis, van agnose naar gnosis, van het bijzondere naar het algemene, van twijfel naar zekerheid, van premissen naar conclusies, van aanvaarding naar idealisme, van relativisme naar absolutisme, van luchtigheid naar plechtigheid, van spelen naar menen.

De weg terug

Wie is hier eigenlijk de spookrijder?

Een tekst gaat precies de andere kant op. Tegen de stroom in. Als een spookrijder. Niet per ongeluk, maar doelbewust – de dood of de gladiolen.

Een tekst gaat terug naar af, naar het begin, naar het begin voor het begin, toen je het allemaal nog niet zo verdomd goed wist – toen je het nog helemaal niet wist.

Niet wie je was, niet wat je was, niet dat je was of dat je niet was. Niet dat je ergens was, niet dat je ergens heen moest of ergens weg moest, laat staan dat er een weg te gaan was. Weet je nog? Nee?

Dat haal je de koekoek, toen dacht je nog niet in dit soort termen. Daarom is het ook geen ‘goeie ouwe tijd’, toen dacht je nog niet in dat soort termen.

In eerste instantie staat de spirituele spookrijder doodsangsten uit. Daarna rijdt hij met steeds meer bravoure tegen de richting in.

Gaandeweg dringt de vraag zich op: wie is hier eigenlijk de spookrijder? Waar moet iedereen zo nodig naartoe? En bovenal: hoe is het mogelijk dat mijn tegenliggers dwars door me heen rijden *zonder me nog te raken?*

Van spanning naar ontspanning

Een pleingeest zonder hokjesvrees

De weg naar niet-weten is de weg van de twijfel. De weg van de twijfel is de weg terug. Van het antwoord naar de vraag, van de logica naar de paradox, van de oplossing naar het raadsel, van het bekende naar het onbekende, van het licht naar de duisternis.

De weg terug leidt van eenduidigheid naar dubbelzinnigheid, van kennis naar onwetendheid, van gnosis naar agnose, van het algemene naar het bijzondere, van zekerheid naar twijfel, van conclusies naar premissen, van idealisme naar aanvaarding, van absolutisme naar relativisme, van plechtigheid naar luchtigheid, van menen naar spelen.

De weg terug gaat van aannemen naar onderzoeken, van spreken naar luisteren, van beweren naar voorleggen, van ja dan nee naar tja of tjee – en daar nog weer voorbij.

Niet omdat het zo hoort volgens een of ander denksysteem vol hardgebakken waarheden en waarden, maar omdat het vanzelf gebeurt wanneer een dergelijk systeem geheel ontbreekt.

De hokjesgeest met pleinvrees wordt een pleingeest zonder hokjesvrees.

Weg is weg

Geestelijk kun je dan eventjes geen kant meer op – en dat is waar je heen moet.

De weg naar niet-weten is de weg van de twijfel, zei ik net, en de weg van de twijfel is de weg terug, maar ik bedoelde: was er een weg naar niet-weten dan was het een terugweg.

Was een tekSst een voertuig dan reed het achteruit, zowel in de ruimte als in de tijd, naar waar geen weg is om te gaan en geen tijd om te benutten, hoogstens om te verdrijven. Terug naar de niettijd toen je nog nietwist en nietdeed, toen je alleen nog maar kon brabbelen. Bij wijze van spreken.

Een tekst is niet per se een *beschrijving* van niet-weten (niet-geloven, niet-grijpen, niet-hebben, niet-doen, niet-oordelen, niet-hechten...), maar wel per se een *demonstratie* ervan.

Een goede dwaaltekst, een goede koan, snijdt iedere denkweg af. Hij laat geen ruimte voor hardgebakken onderscheidingen, onuitgesproken aannames, fundamentalistische totaalverklaringen en andere frasen en strapatsen van het verstand.

Geestelijk kun je dan eventjes geen kant meer op, en dat is waar je heen moet. Ik bedoel, dat is waar je bent. Dat is waar je altijd al was. Of je het nou wilt weten of niet.

Geloof je dat?

5. Het leven als koan – de wegdenkweg

Het leven is een onoplosbaar raadsel

Wat is het leven waarvoor dwaalteksten en koans symbool staan? Een raadsel. Een vraag. Een wonder. Een mysterie.

Wat voor raadsel? Een raadsel dat je niet kunt oplossen. Wat voor vraag? Een vraag die je niet kunt beantwoorden. Wat voor wonder? Een wonder dat je niet kunt verklaren. Wat voor mysterie? Een mysterie dat je niet kunt ontsluiten.

Als het leven inderdaad een koan is en als een koan inderdaad een onoplosbaar raadsel is, dan ben je verkeerd bezig als je het probeert op te lossen.

Als het leven inderdaad een onbeantwoorbare vraag is, dan ben je verkeerd bezig als je hem probeert te beantwoorden.

Als het leven inderdaad een onverklaarbaar wonder is, dan ben je verkeerd bezig als je het probeert te verklaren.

Als het leven inderdaad een niet te ontsluiten mysterie is, dan ben je verkeerd bezig als je het probeert te ontsluiten.

Is het raadsel van het leven wel onoplosbaar?

Maar is het dat wel? Het leven een onoplosbaar raadsel noemen, is dat soms geen oplossing?

Het leven een onbeantwoorbare vraag noemen, is dat niet het volgende antwoord?

Het leven een onverklaarbaar wonder noemen, is dat niet weer een verklaring?

Het leven een niet te ontsluiten mysterie noemen, is dat niet gewoon het mysterie ontsluitend?

Hoe weet je eigenlijk dat het raadsel van het leven onoplosbaar is? Er zijn in de loop der millennia duizenden oplossingen gegeven waarvan ieder mens er in zijn leven hoogstens enkele tientallen of honderden

kan bestuderen, en er maar enkele kan praktiseren. Alleen al het boeddhistische pad wordt geacht vele levens te vergen.

Een Intergalactische Waarheidsconferentie

Nooit zul je persoonlijk alle oplossingen zelfs maar oppervlakkig kunnen onderzoeken. Je moet je dus wel verlaten op anderen, maar op wie? Mensen die een of andere oplossing omarmen zijn per definitie partijdig, mensen die een of andere of alle oplossingen afwijzen evenzeer.

Bovendien lopen er inmiddels miljarden mensen rond, waarvan je er maar een paar honderd kunt raadplegen, laat staan de honderd miljard overledenen en de myriaden mensen die nog geboren moeten worden en de myriaden onmenselijke wezens die wellicht het heelal bevolken.

Wat nu? Moeten we misschien een Intergalactische Waarheidsconferentie organiseren waarop alle wezens van alle tijden en plaatsen hun zegje kunnen doen en waarop je dankzij ondenkbare technologie in een eindige tijd oneindig veel zegjes kunt aanhoren en oneindig veel workshops en retraites kunt volgen?

Succes ermee. Zelf heb ik in een halve eeuw niet kunnen vaststellen of het raadsel van het leven oplosbaar is. De kans dat het alsnog gebeurt is nihil, want ik hou me er niet meer mee bezig.

Daar heb ik vrede mee, grote vrede. Door niet te claimen dat het oplosbaar of onoplosbaar is, blijven alle mogelijkheden open en wordt het raadsel van het leven alleen maar groter.

Is het leven wel een raadsel?

Het klinkt nogal eenzijdig

Dat komt er dichtbij, aangenomen dat het leven inderdaad een raadsel, een vraag, een wonder, een mysterie is. Maar is dat wel zo, en is daarmee alles wat er over het leven te zeggen valt gezegd?

Het klinkt anders nogal eenzijdig. Net zo eenzijdig als alle universele uitspraken over het leven of over wat dan ook.

‘Leven is lijden’, zegt de Boeddha – de eerste van de vier zogenaamde edele waarheden. Maar is dat wel zo, en is daarmee alles wat er over het leven te zeggen valt gezegd?

‘Leven is overleven’, beweert Charles Darwin. Maar is dat wel zo, en is daarmee alles wat er over het leven te zeggen valt gezegd?

‘Het leven wil geleefd worden, niet begrepen’, zegt Osho. Maar is dat wel zo, en is daarmee alles wat er over het leven te zeggen valt gezegd?

‘Het leven is een illusie in Bewustzijn’, zegt de non-dualist. Maar is dat wel zo, en is daarmee alles wat er over het leven te zeggen valt gezegd?

‘Het leven is een geschenk van God’, zegt de christen. Maar is dat wel zo, en is daarmee alles wat er over het leven te zeggen valt gezegd?

‘Het leven is God’, zegt de mysticus. Maar is dat wel zo, en is daarmee alles wat er over het leven te zeggen valt gezegd?

Zou het wellicht allemáál waar zijn? Of niets ervan? Is het misschien alleen waar voor degene die dat denkt voor de duur van zijn gedachte? Kunnen gedachten eigenlijk wel waar zijn of is dat ook maar een gedachte? Of is dit ook maar een gedachte?

Wat als we alle gedachten over het leven even wegdenken? Dan houdt het in één klap op een raadsel of een niet-raadsel of wat dan ook te zijn. Dan is het leven gewoon, eh, het leven.

Door niet te claimen dat het leven dit of dat is, liefde of mededogen, een opdracht of een uitdaging, genieten of leren of bewustwording of groei of voortplanting of toeval of een hel of een gekkenhuis of een test of een kosmische grap of een voorbereiding op het hiernamaals of weet ik veel, houden we alle mogelijkheden open en wordt het raadsel van het leven alleen maar groter.

Zeg ‘heks’ en de jacht begint

Het leven is een label.

Het leven is het leven – dat komt er dichtbij, maar het blijft een gedachte. Een vrijwel inhoudsloze gedachte, dat wel. Een tautologie die per definitie waar is. Wat zeg je dan eigenlijk nog? Zeg je nog wel iets?

Wat als we de loze gedachte dat het leven het leven is, ook wegdenken? Dan heb je geen leus meer, maar een woord: het leven. Dan stel je niets meer, dan benoem je. ‘Het leven’ is een label. Minder kun je niet zeggen zonder niets te zeggen. Toch?

Toch niet. Een label wekt de suggestie van een onderliggende entiteit, daarom heet het een label. Zeg ‘sint’ en alle kinderen geloven erin. Zeg ‘god’ en de offertafels rijzen uit de grond. Zeg ‘duivel’ en de exorcisten staan in de rij. Zeg ‘heks’ en de jacht begint. Zeg ‘Untermensch’ en er komen concentratiekampen en massagraven.

Is er wel zoiets als ‘het leven’?

Een katalysator die het denken aanjaagt

Een naamkaartje is gauw gemaakt, maar of het ergens op slaat is vers twee. Volgens realisten en idealisten als Plato correspondeert ieder label met iets reëls, volgens nominalisten en boeddhisten als Nagarjuna zijn alle labels loze namen zonder tegenhanger in de werkelijkheid.

Wat filosofen er ook van vinden, labels worden volop gebruikt, vooral door henzelf. Het ‘leven’, de ‘mens’, de ‘geest’, het ‘id’, het ‘ego’. De ‘waarheid’, het ‘ware zelf’, de ‘ziel’, ‘universeel bewustzijn’. Het ‘zijn’ der ‘zijnden’, de ‘kenner’ van het ‘gekende’, het ‘subject’, het ‘object’, het ‘al’, het ‘niets’.

‘Boeddha’, ‘bodhisattva’, de ‘boeddhanatuur’, ‘karma’, ‘reïncarnatie’, ‘nirwana’, ‘onthechting’, ‘verlichting’, ‘de poortloze poort’ – de etiketten vliegen je om de oren, ook in het boeddhisme, ik bedoel, ook in het ‘boeddhisme’, bedoel ‘ik’. Maar of ze ergens voor staan?

Is er wel zoiets als ‘het leven’, een entiteit met tal van eigenschappen die we kunnen ontdekken, onderzoeken en benoemen? Of is het alleen maar een naam voor een idee, een denkbeeld, een virtuele werkelijkheid, een schijngestalte, een afgod, een non-entiteit?

Is ‘het leven’ wel meer dan een katalysator die het denken aanjaagt zonder er zelf iets aan bij te dragen?

Alles wegdenken

We zeggen niets meer, en ook daar houden we mee op.

Ik ga me daar niet over uitspreken, ben je gek. Liever doe ik een beroep op je verbeelding. Wat als we het label ook nog wegdenken?

Door niet langer te claimen dat er zoiets is als het leven of dat er niet zoiets is als het leven, laten we alle mogelijkheden open en wordt het raadsel alleen maar groter.

Dat komt er dichtbij. We zeggen nu niet meer dat het leven een onoplosbaar of een oplosbaar raadsel is, we zeggen niet meer dat het leven een raadsel of iets anders is, we zeggen niet meer dat het leven is of niet is.

We beweren zelfs niet meer dat het raadsel van het leven daardoor alleen maar groter wordt. Dat veronderstelt immers dat 'het leven' bestaat, dat het meer is dan een denkbeeld.

We zeggen niets meer, en ook daar houden we mee op.

Zelfs het wegdenken wegdenken

Is er dan nog wel een weg?

Zo denken we onze gedachten stuk voor stuk stuk, of wie of wat het ook is dat onze gedachten stuk denkt, aangenomen dat het onze gedachten zijn, aangenomen dat het gedachten zijn, aangenomen dat er gedachten zijn en dat ze elkaar opvolgen, de een na de ander, en dat ze door iets of iemand gedacht worden en stuk kunnen gaan.

Is wegdenken de weg? Dat komt er dichtbij, maar het blijft een gedachte. En komen we eigenlijk wel dichtbij met al die weggedachte gedachten? Dichter bij wat?

Is het onze missie, ons lot om de rest van ons leven onze gedachten weg te denken? Het leven is er om onze gedachten te doorzien, deze ook – is dat waar? Wat als we zelfs het wegdenken wegdenken? Wat blijft er dan nog over? Wat valt er dan nog weg?

Is er dan nog wel een weg? Is er dan nog iets waar je dichterbij kunt komen? Is er dan nog iets dat daar dichterbij kan komen? Is een

eventuele toenadering van deze twee grootheden dan nog te verkiezen boven een eventuele verwijdering of bewegingloosheid?

Agnose

Een virtuele stilte

Als we zelfs het wegdenken wegdenken, loopt het denken in zichzelf dood. Dan brandt het door. Dan valt er een stilte, hoe kort ook. Een oppervlakkige stilte waarin je het even niet meer weet, of een diepe stilte waarin je zelfs niet meer weet dat je het niet meer weet.

Geen doodse stilte, kan ik je vertellen, maar een levende. Geen letterlijke stilte, maar een figuurlijke – de stilte van niet-weten.

Een cumulatieve stilte die mettertijd steeds sterker doorklinkt in de gedachten die er onvermijdelijk op volgen, erdoor opgepikt, verlengd en versterkt wordt, erin resoneert en rondzingt als in een glas of een klankschaal.

Een virtuele stilte waar geen eind aan komt, al is de herrie nog zo groot. Een ontspannen(de) stilte, een zachte stilte, een zalige stilte. Ik noem het agnose.

Alles wegdenken, zelfs het wegdenken – daarover gaat niet-weten. Daarover gaan dwaalteksten. Daarover gaan koans. Daarover gaat de *Poortloze Poort*. Daarover gaat zen: het zwarte gat in het weten waarvan niets kan ontsnappen. Het oog in de orkaan.

Verder, verder!

Zeg 'graal' en je hebt een queeste.

O ja? Is dát waar koans, de *Poortloze Poort* en zen over gaan?

Of is dit gewoon de volgende beperkte en beperkende gedachte, de volgende generalisatie, de volgende oplossing, het volgende antwoord, de volgende karikatuur, de volgende gevangenis, de volgende doodlopende weg – de volgende heilige graal?

Willen we hier werkelijk in een paar simpele zinnen voor iedereen voor eens en voor altijd vastleggen waar zen over gaat? Nee toch. We weten waar dat toe leidt. Zeg 'graal' en je hebt een queeste.

De graal doorzien, dat is de queeste. Of is dat opnieuw een graal?

De queeste beëindigen, dat is de graal. Of is dat de volgende queeste?

Wat als we deze gedachten ook nog wegdenken?

6. Zen op z'n slechtst: onderdanigheid en ritualisme

De verkeerde zen van het zwijgend malen

Een steriele zenpraktijk

De *Wumenguan* is naar mijn mening een hoogtepunt van de zenliteratuur en een omslagpunt in de zengeschiedenis. Daarmee zeg ik niets nieuws. Volgens Daisetz T. Suzuki en R. H. Blyth was de *Poortloze Poort* tegelijk de neerslag van en de nekslag voor het aanvankelijk zo creatieve Chinese chanboeddhisme.

Zie Daisetz T. Suzuki in '*Zen and Zen Classics Volume Four: Mumonkan*' (R.H. Blyth, Hokuseido Press 1966) in zijn voorwoord op pagina ix, of R.H. Blyth zelf in zijn naschrift op pagina 326.

Daarna zou het in rap tempo degenereren tot, ik parafraseer, een steriele zenpraktijk van terugblikken en nadoen, van standaard koanlecties en voorgebakken antwoordboeken, van rituelen, formules en stokpaardjes, van voorouderverering, hielenlikkerij, zitternij en dikdoenerij die nu al een millennium standhoudt.

En die inmiddels met alles erop en eraan naar het westen is geëxporteerd.

De leegte van vormelijkheid

Heersen en beheersen

Terwijl chan vooral over leegte gaat, lijkt het in zen vooral om de vorm te draaien. Niet alleen in het klooster, maar ook in veel stads- en platelandssangha's.

De zendo is strak ingericht, de kussentjes liggen precies even ver uit elkaar en precies haaks op de wanden.

De kleding staat vast en het kapsel staat vast, de leefregels staan vast, de begroetingsrituelen staan vast, wie wat wanneer mag en moet zeggen staat vast, wanneer je slaapt, waar je slaapt en hoe je slaapt staat vast.

Het menu wordt voor je bepaald en de gerechten moeten op de bestemde plaats op de geëigende wijze in de juiste volgorde in het juiste tempo met volledige aandacht genuttigd worden.

De meditatiehouding is voorgeschreven, de meditatiemethode is voorgeschreven, het meditatieobject is voorgeschreven en de meditatie-duur is voorgeschreven.

Om kort te gaan, de meester heerst over de leerling, die hij strenge regels oplegt. De leerling heerst over zijn lichaam en geest, die hij aan een strenge discipline onderwerpt.

De verkeerde zen van het zwijgend malen

Monddood in plaats van springlevend

Waar dat obsessieve en dwangmatige vandaan komt weet ik niet, maar van alle landen die ik in mijn leven heb bezocht is er niet één zo gepreoccupeerd met vorm als Japan.

Denk aan de ingewikkelde etiquette (omgangsvormen), denk aan de keurige wachtrijen, de voorbeeldige beambten. Denk aan de tempels, aan de zentuinen. Denk aan nogaku, bonsai, ikebana, origami, kalligrafie, de theeceremonie, furoshiki (inpakkunst).

Prachtig om te zien, maar niet zonder keerzijden. Ik zeg het nog maar eens: zen op zijn slechtst is een beklemmende middeleeuwse gehoorzaamheidscultus. Een verstikkende traditie die mensen monddood maakt in plaats van mondig, geestdood in plaats van geestig, hartdood in plaats van hartig, wederdood in plaats van wedergeboren, schijndood in plaats van springlevend.

Spiritualiteit gereduceerd tot ritualisme. Dat is de verkeerde zen van het zwijgend malen.

7. Zen op z'n best: een innerlijke revolutie

Wie door de poortloze poort wil moet al zijn ideeën achterlaten.

De wijsheid zonder wijsheid

Aan de andere kant – en dat kan ook niet vaak genoeg gezegd worden – waarom zouden we ons druk maken over de traditie als het in onszelf is, en alleen in onszelf, waar zen hetzij een dode letter blijft, hetzij opblaait tot een vuurzee die al onze denk-beelden verteert, oud en nieuw, ook over zen, ook deze?

De *Wumenguan* gaat over de 'wijsheid zonder wijsheid', de 'kennis zonder leraar', de 'wijsheid voorbij alle wijsheid' zoals het in de *Hart-soetra* heet. Ephemere eufemismen van zalvende zenpriesters. Je zult eens toegeven dat je met lege handen staat.

Zelf spreek ik liever van weetnietzen – de binnenbrand die je hart ont-dooit en verzacht en je geest uitruimt en verlicht *zonder er iets voor in de plaats te stellen.*

Het oog dat alles doorziet

Want de poortloze poort laat niets door. Geen voertuigen en geen denk-beelden. Niet één.

Het grote voertuig (mahayana) is te groot. Het kleine voertuig (hi-nayana) is te klein. Het vlot van de dharma steekt te diep. Stokpaardjes struikelen over hun eigen benen en gevleugelde woorden smelten als was.

Zelfbeelden, mensbeelden, godsbeelden, boeddhabeelden, heiligenbeelden, tijdsbeelden, wereldbeelden, ideaalbeelden, vrijheidsbeelden – alles gaat eraan.

Niets kun je meenemen naar gene zijde, ook niet het idee van gene zijde, ook niet het idee van weetnietzen, ook niet het idee van een poortloze poort, niet dat van de vinger, niet dat van de maan.

De poort is het oog van een orkaan. Geen oog dat alles ziet, dat bestaat niet, of ik ben er blind voor. Wel het oog dat alles doorziet,

subiet, zelfs het oog dat alles doorziet. Een denkbeeldige stilte in een denkbeeldige denkbeeldenstorm. Het gat van agnose:

Laat varen alle gedachten, gij die hier binnentreedt

Boven de poort naar de Hel van Dante staat geschreven: ‘Laat varen alle hoop, gij die hier binnentreedt.’

Wie door de poortloze poort gaat laat alle hoop varen, en alle wanhoop, voor zover die tenminste met zijn denk-beelden te maken heeft.

Van binnentreden is echter geen sprake, want je gaat de hel niet in maar uit. De hel van je gedachten. De helse gedachten waar je heilig in gelooft.

De hemel ga je ook niet in maar uit. De hemel van je gedachten. De hemelse gedachten waar je heilig in gelooft.

Een woord een woord, hetzelfde oord. Samsara of nirwana, nachtmerries of dagdromen,

‘Laat varen alle gedachten, gij die hier uittreedt.’

Telkens weer, keer op keer. Daarin moet je radicaal zijn, anders lijd je alsnog schipbreuk:

‘Laat varen alle gedachten, gij die hier uittreedt, OOK DEZE.’

Of zullen we het vertreden noemen? Van de geest die een spelletje speelt met zichzelf, zijn eigen gedachten najagend als een hond zijn eigen staart, een derwisj zijn eigen hand, een orkaan zijn eigen oog. Een spelletje niet-weten bij wijze van tijdverdrijf:

‘Laat malen alle gedachten, gij die hier vertreedt.’

Hoe we het ook verwoorden, de poortloze poort heeft er maling aan. Niets kun je meenemen naar gene zijde, ook niet het idee van gene zijde, ook niet het idee van weetnietzen, ook niet het idee van een poortloze poort.

Naakt word je geboren, naakt word je herboren. Opnieuw met je billen bloot – ditmaal voorgoed. De wijze draagt geen kleren.

Vrijheid is geen bezit

Stop haar in een kooi en je bent gekooïd.

Voorgoed, voorgoed? Vergeet het maar. In niet-weten bestaat geen voorgoed, alleen maar nu. Nú weet je het niet. Hoe het straks is, of er een straks is, moet je maar afwachten.

Vrijheid is geen bezit. Stop haar in een kooi en je bent gekooïd. Wie toch weer een denk-beeld opricht om te verafgoden, al is het maar vrijheid of agnose of goddeloosheid, gaat meteen naar de gevangenis. Als heilloze drie-eenheid: bouwer, bajesklant en bewaarder ineen.

Een gevangenis van eigen makelij, met als enige uitgang, hoe kan het ook anders, de poortloze poort. Nee, er is nog steeds geen toverwoord en niemand heeft de sleutel.

Daar zit je weer, want zo heet dat in bajestaal. Dromend dat de poort vanzelf open gaat. Nou, dan kun je lang wachten. Levens lang.

Zitten als een zoutpilaar tot je een ons weegt, wat een Lot. Kijk liever om. Keer alles om, tot je van voren niet meer weet waar van achteren zit.

Geen woord meer, en geen woordloos woord

Beweging maakt stil

Zen op z'n best is geen wachtkamer. Het is geen donkere nacht van de ziel. Het is ook geen uiterlijke revolutie die de wereld verandert naar jouw ideeën, dat had je gedroomd.

Zen op z'n best is een innerlijke revolutie die alles op zijn kop zet en al je ideeën verwoest. Zonder uitzondering.

Zen op z'n best en zen op z'n slechtst, gevangenschap en vrijheid, uiterlijke revolutie en innerlijke revolutie, waarheid en leugen, juist en onjuist, goed en slecht, geluk en ongeluk, vreugde en verdriet, hemel en aarde, leven en dood, weg en doel, samsara en nirwana, vorm en leegte, veelheid en eenheid, lichaam en geest, jij en ik, subject en object, hoog en laag, hier en daar – geen enkel idee blijft overeind. Dit idee ook niet.

Binnensteboven, onderstebuiten, laat je dwaze geest maar muiten. Geen woord meer, en geen woordloos woord, de orde is voorgoed verstoord, naar wijsheid kun je fluiten.

Geef je kont de vrije teugel, zitzak. Beweging maakt stil. Kun je echt niet meer, ga dan maar op je mond zitten. Stiller wordt het niet.

Smile

Genoeg gegild, zei de sirene. Ik ben benieuwd of de achtenveertig oude koans van *De Poortloze Poort* en de circa vierhonderdtachtig nieuwe koans waartoe ze mij inspireerden, jou ook in vuur en vlam zetten.

Met af en toe een vonkje of een glimlach zou ik ook al blij zijn.

8. Mislukking is de Weg – ik wens je alle pech

Onoplettendheid is onkunde, oplettendheid is gekunsteld. Wat nu?

Krachtvoer voor een holle geest

Wie wijst zal zijn vinger verliezen

Wumen eindigt de Wumenguan met een tiental waarschuwingen aan het adres van de zenleerling, waarvan er drie of vier de vorm van een dilemma hebben.

Mij lijkt het beter om met de waarschuwingen te beginnen en ze allemaal in de vorm van een tegenspraak te gieten. Paradoxen zijn per slot van rekening spirituele superfoods, krachtvoer voor een holle geest, opmaat voor een weetnietfeest zonder weerga.

Hieronder elf di- en trilemma's losjes gebaseerd op de vingerwijzingen van Wumen. Het is meteen een resumé van de Poortloze Poort en een test waarvoor je zakt door hem af te leggen.

Les één van het zenmeesterschap: Wie wijst zal zijn vinger verliezen.

Les twee: De meesters zullen de leerlingen zijn.

Elf waarschuwingen voor zenbeoefenaars

1. De voorschriften negeren is de kat op het spek binden. De voorschriften volgen is jezelf vastbinden zonder touw.

Wat nu?

2. Rondrennen is voor strebers. Doodzitten is voor zombies.

Wat nu?

3. Je eigen ideeën najagen leidt tot egocentrisme. De geschriften bestuderen leidt tot traditionalisme.

Wat nu?

4. Wie de geest negeert wordt erdoor overgenomen. Wie de wereld negeert gaat eraan ten gronde.

Wat nu?

5. Onoplettendheid is onkunde. Oplettendheid is gekunsteld.

Wat nu?